

פועלם של מוסלמים חסידי

אומות העולם
עריכה פיאז מוגהל ואסמונד רוזן

"כל המציל נפש אחת, מציל את האנושות בכללותה" הקוראן
"כל המקיים נפש אחת כאילו קיים עולם מלא" התלמוד

"אם בעלי רצון טוב יתחברו יחדיו, לאורם של אלה שהוכרו כחסידי אומות העולם בתקופה
בה העולם היה שרוי ברגעיו החשוכים ביותר, עוד נוכל לקוות שנמצא דרכים להוקיר את
החיים ולהיאבק למען זכויות האחר"

FAITH MATTERS

חברת הוראה ליל Faith Matters

תוכן העניינים

	פתח דבר	2
	מבוא	3
1.	חסידי אומות עולם מוסלמים	4
2.	מוסד "יד ושם"	5
	2.1 מיהו חסיד אומות העולם?	5
3.	חסידי אומות עולם מוסלמים	6
4.	אלבניה	7
	4.1 הקסה, קוד של כבוד לאומי	8
	4.2 משפחות וסלי ומנדיל	8
	4.3 עלי שק'אר פאשאקאי מציל את יהושע ברוכביץ'	9
	4.4 דסטן באלה ואשתו לימה מצילים את האחים לזר: הסיפור מפי לימה באלה	10
5.	אלג'יריה, תוניסיה ומרוקו	11
	5.1 האלד עבד אל-והאב: הערבי המוסלמי הראשון שהועמד לתואר חסיד אומות עולם על ידי "יד ושם"	11
6.	טורקיה	12
	6.1 סלח א דין אולקומן	13
7.	קראטיה, בוסניה והרצגובינה	14
	7.1 הגדת סרייבו	14
	7.2 מסעם המופלא של משפחות הרדגה וחביליו	15
	7.3 זקירה בסרביץ ורוזה סובר דראגוז'ה מצילים את משפחת אלבהרי בסרייבו	16
8.	סיכום	17
9.	ולבסוף – מוזיאון לזכר השואה בנצרת	18

בעקבות מחקר מקיף ומדוקדק, חשף רוברט סטלוף, המנהל בפועל של "מכון וושינגטון למדיניות המזרח התיכון", מספר רב של סיפורים על ערבים ומוסלמים שהצילו יהודים בשואה, ואשר רבים מהם זכו להכרה על ידי מוסד "יד ושם" או מוסדות בינלאומיים מכובדים אחרים המוקדשים לזיכרון הנספים בידי הנאצים. ערך הצדק החברתי באסלאם, בדמות קודים של כבוד, ומנהגים דתיים ותרבותיים, עיצב את מעשיהם של מוסלמים רבים בזמן השואה וצריך לשמש למקור גאווה לקהילות אסלאמיות ברחבי העולם. חוברת זו נדרשת היום יותר מתמיד, במיוחד כאשר מעט מאוד פורסם על חלקן של קהילות מוסלמיות בשואה, וכאשר מאמרים, בלוגים, ואתרי אינטרנט רבים חוזרים על המנטרה השגויה הגורסת שהקהילות המוסלמיות ככלל הנן בעלות דעות ועמדות שליליות כלפי השואה. חוברת זו מלמדת כי קהילות מוסלמיות היו מעורבות בהגנה על יהודים בתקופת השואה ושיש להשיע סיפורים אלה.

זו חובה המוטלת על מוסלמים ולא-מוסלמים להעמיק את המחקר ולקדם את סיפור המקרים הללו כדי לסייע ביצירת גשרים בין קהילות שונות בבריטניה וברחבי העולם.

חוברת זו, אפוא, מספרת בשבח אותם מוסלמים שהונחו על ידי אמונתם ורצונם לעשות את הדבר הנכון, והצילו חיי יהודים. יהי רצון שפועלם יאריך ימים!

הרב הראשי של בריטניה, הלורד סאקס

"חשכה גדולה יכולה ליצור גיבורים גדולים, שחייהם הופכים לסמל של תקווה עבור דורות העתיד. זהו המקרה של הסיפורים המובאים כאן. מדובר בפרק בהיסטוריה שאינו ידוע, אך ראוי שיהיה. הוא מספר על מעשי גבורה של מוסלמים בתקופת השואה. מתוך דבקות בקריאה של האסלאם להצלת חיים – אכן, לראות בחיי אדם יחיד יקום שלם, אחת מההוראות הגדולות של הקוראן – סיכנו אנשים אלה את חייהם למען הצלת יהודים בזמן החורבן הגדול.

אומץ לבם, יחד עם דמעותיהם של מוסלמים כמו יהודים שסבלו מרדיפות, צריכים למצוא מקום בלב כל אחד מאיתנו, ולהביא אותנו לתחושת גורל ואחריות משותפים המתעלים על ההבדלים הדתיים והפוליטיים. האומץ מהעבר יכול להוות השראה שיובילנו, מוסלמים ויהודים כאחד, לכבד את החיים, את האמונה, ואת האל, ולהיעזר האחד בשני בבקשתנו לבנות עולם גם קדוש וגם הומאני."

מטרת חוברת זו היא להרחיב את הידע והמודעות לפועלם של מספר מוסלמים בתקופת השואה ואשר סיפוריהם מלמדים על אומץ-לבם המוסרי והפיזי של אותם יחידים שהאמינו בעשיית הדבר הנכון.

כיום, לצערנו, קסנופוביה ושנאת ה"אחר" ממשיכים להכביד על חברות שונות, ואף בריטניה אינה חסינה מפני תופעות אלה. קריקטורזציה של קהילות שונות ממשיכה להתקיים בקרב ציבורים מסוימים והלקח ההיסטורי עוד לא נלמד. ברם, על ההיסטוריה ללמדנו ולהנחות אותנו כיצד לשמר סיפורים אודות האנושיות המשותפת שלנו וקשרים חברתיים שאל לנו לשכוח. יתר על כן, אין לקטלג סיפורים אלה כשייכים רק לעבר, כאילו הם חסרי משמעות בעולם המודרני. למעשה, הם משמעותיים יותר היום מאשר מלפני עשר, עשרים או שלושים שנה.

חוברת זו, על חסידי אומות עולם מוסלמים, מציגה בפנינו סיפורים רבים המלמדים על יחסי גומלין חיוביים בין יהודים למוסלמים גם בזמנים האפלים ביותר בהיסטוריה. היא מציגה קשר משותף וחיבור בין בני שתי דתות המאמינים ברחמי האל ובקדושת החיים. בעוד שהפוליטיקה המזרח תיכונית יכולה להדיר סיפורים אלה מן הנרטיב הציבורי, מוטלת על כולנו החובה להבטיח שסיפורים אלה ימצאו את מקומם הראוי בנרטיבים החברתיים והחינוכיים שלנו.

Fiaz Mughal

פיאז מוגהל
מנכ"ל ומייסד Faith Matters

היו מוסלמים נוספים באירופה ובצפון אפריקה שהוכרו כחסידי אומות העולם, ואחרים שאמנם לא עמדו בקריטריונים של "יד ושם" אך עדיין ראויים שנכבד את פועלם.

עוד עובדה לא ידועה היא שבנצרת קיים מוזיאון שואה בבעלות האלד מחאמיד, עורך דין בן 43, נשוי ואב לשניים, שפתח מה שכנראה הוא המוזיאון הערבי הראשון לזכר השואה, מתוך מטרה להעלות את מודעות הפלשתינאים לסבל היהודי בעבר.

יתר על כן, האלד מאמין שהבנת ההתרחשות בשואה תוכל להוביל לנקיטת צעדים לבניית אמפטיה ביחסים בין הקהילה היהודית בישראל והערבים הפלשתינאים, שסבלו מעקרה, נישול, ואפליה. מטרת חוברת זו היא לספק עדויות היסטוריות לאותם מאורעות טרגיים בשואה שיאפשרו לאנשים פתוחים וחסרי פניות להיפתח לדיאלוג והבנה עם אחרים וליצור סביבה של אמון. רק לאחר יצירת דיאלוגים של אמון ניתן יהיה לדון בחילוקי דעות עמוקים ומרים, שיוכלו להביא לאפשרות של תיקון עוולות שעד כה היו בלתי פתירות.

2. מוסד "יד ושם"

"ונתתי להם בביתי ובחומתי יד ושם... אשר לא יכרת."³

מוסד "יד ושם" נוסד בשנת 1953 במטרה להנציח את ששת מיליוני הקורבנות היהודיים של השואה באמצעות שמירת זיכרון העבר והנחלת משמעות השואה לדורות הבאים. אחד מחובותיו המרכזיים של "יד ושם" הוא להביע את תודתו של העם היהודי לאותם לא-יהודים שסיכנו את חייהם למען הצלת יהודים, ולהעניק להם את התואר "חסידי אומות העולם".

"הבה נזכור, ככלות הכול, שתמיד ישנו רגע בו נעשית בחירה מוסרית.... על כן, עלינו להוקיר את האנשים הטובים הללו אשר הצילו יהודים בשואה. עלינו ללמוד מהם, ועלינו לזכור אותם בתודה, בתקווה."⁴

2.1 מיהו חסיד אומות העולם?

ועדה ציבורית עצמאית לציון חסידי אומות העולם בראשות שופט בית המשפט העליון נוסדה לצורך הגדרת הקריטריונים ל"חסידי אומות העולם", ביטוי הלקוח מהספרות הרבנית, ולהענקת תואר זה. הועדה בוחנת בדקדקנות את כל התיעוד, כולל עדויות של ניצולים ו/או עדים אחרים, שוקלת את הנסיבות ההיסטוריות,

”כל המכחיש את השואה, מכחיש שהיו ערבים ומוסלמים אחרים אצילי נפש, ששמו את נפשם בכפם להצלת יהודים“.¹

חוברת זו מביאה את סיפור מעשי הגבורה האציליים של מוסלמים כלפי שכניהם היהודים בזמן השואה. מעשים אלה זכו להתעלמות מכיוון שאינם תואמים את האפיון הסטריאוטיפי כפי ששני צדדים לסכסוך טרגי מתוארים בדרך כלל או מעוניינים לתחזק. חוברת זו מתעדת סיפורי גבורה ואומץ לב הסותרים מיתוסים השגורים בחלק מאירופה המרמזים שאף מוסלמי לא לקח חלק בהגנה על קהילות יהודיות בזמן השואה. באופן הפוך, סיפורי הגבורה סותרים גישות רווחות בקרב חלק מהקהילות הערביות, בין אם מדובר בהבטת שמחה בוטה על השואה (בהם היטלר מצטייר רבות כגיבור) ועד להכחשת שואה מוחלטת. חוברת זו, אם כך, מבהירה שמוסלמים הם חלק מנרטיב על מגוון רחב של יחידים שקמו מתוך קהילותיהם כנגד חוסר הצדק והברוטאליות של מכונית המלחמה הנאצית ועזריה.

מוסד ”יד ושם“, הממוקם ביער ירושלים השליו, מנציח את זכרם של היהודים שנרצחו על ידי הנאצים בשואה. אתר זה משמש תזכורת נצה עבור העולם על חוסר האנושיות של אדם לאדם ומה עלול להתרחש כאשר מאפשרים לשנאה, צרות אופקים, ודעות קדומות לפרוץ בקרב חברות שהיו תרבותיות בעבר.

שדרת הסידי אומות העולם ב”יד ושם“, ירושלים

מוסד ”יד ושם“ חנך שדרת עצים כהוקרה לאותם יחידים אצילים שבאומץ קמו מתוך ההמון להציל יהודים. אנשים צדיקים אלה קיבלו את התואר ”הסידי אומות העולם“ בהתאם לפסוק ”כל המקיים נפש אחת כאילו קיים עולם מלא“.²

עד היום, יותר מ-20,000 איש קיבלו תואר זה על ידי בית המשפט העליון, המוסמך להעניק כבוד זה, מתוכם 70 מוסלמים.

עובדה לא ידועה זו היא אחת הסיבות לפרסום חוברת זו, בה מתוארים כיצד נשים וגברים טובי לב, בני דתות ואמונות שונות, יכלו לפעול על פי צו מצפונם חרף הסכנה לחייהם, כדי להציל אחרים. חוברת זו באה לספר בשבחם של אותם 70 מוסלמים, מתוכם 63 מאלבניה, שהונחו על ידי פסה, קוד הכבוד הלאומי, לספק מקום מבטחים עבור האזרחים היהודיים לאחר הכיבוש הנאצי בשנת 1943.

חסידי אומות העולם, העיד יעקב זריבי, תושב עיר קטנה ליד ספקס בתוניסיה, שהערבים הבטיחו את שלומם של היהודים.¹⁰ מעשה זה ואחרים המתועדים כאן, שופכים מעט אור על גורלם של היהודים במדינות ערב בצפון אפריקה במהלך מלחמת העולם השנייה, תיעוד שעד כה לקה בחסר.

האנשים המוזכרים לעיל אמנם לא הוכרו כחסידי אומות העולם על ידי "יד ושם", אך הם שמו נפשם בכפם להגנת החלש וחסר הישע ועל כן ראוי ששמם ופועלם לא ישכחו.

ולמרות כל זאת, נחטא לאחירותנו ההיסטורית אם לא נציין את העובדה שהיו גם ערבים שהשתתפו ברדיפות כנגד היהודים.

אף שהמצב באירופה יצר סיטואציות שונות בהקשר לשואה, לא הייתה אף מדינה אירופית, ודאי לא מדינה תחת שליטה גרמנית, שהייתה חפה מהכתם המביש של שיתוף פעולה עם רצח עם. ואילו לפי סטלוף, מספר ערבים קיבלו החלטות אישיות, חלקן להיטיב, חלקן להרע, והיו כאלה שקיבלו החלטה שלא להחליט, אך לא הייתה אחריות לאומית או אשמה לאומית.¹¹ לעומת זאת, בעלות הברית למעשה הפנו את גבם ביוזעין למתרחש במחנות המוות וסירבו להעניק ויזות ליהודים.

על מנת להבין את אומץ הלב המפורש של ערבים גיבורים אלה, עלינו לראות את פועלם מתוך הקשר. כפי שהזהיר הפילוסוף אדמונד בורק: "המעשה היחיד הנחוץ כדי שהרע יוכל לנצח, הוא אפס מעשה מצד הטובים".¹² ואכן רבים היו הגברים והנשים שלא פעלו כלל. לעומתם, היו 22,765 חסידי אומות עולם שהוכרו על ידי מוסד "יד ושם",¹³ ביניהם 70 מוסלמים, 63 מתוכם מאלבניה. אלה סיפורי הגבורה שלהם:

4. אלבניה

"זה סיפור שכמעט לא מסופר... זה סיפור של אומה שהצילה את כל יהודיה בגלל קוד התנהגות אתי".¹⁴

אלבניה, מדינה קטנה והררית, גובלת במונטנגרו בצפון, סרביה בצפון-מזרח, מקדוניה במזרח, יוון בדרום, והים האדריאטי במערב. היא הייתה אחת המדינות הראשונות אליה פלשו מדינות הציר (גרמניה ואיטליה) במלחמת העולם השנייה, עם כניסת מוסוליני לאלבניה ב-1939, בה השתמש כבסיס למתקפה על יוון ב-1940.

בועידת ואנזה ב-1942, בה תואם ה"פתרון הסופי", הוצגה טבלה המונה את מספר היהודים הנידונים להשמדה בכל מדינה ומדינה. הנתון לגבי מספר יהודי אלבניה היה 200, אולם במציאות היה המספר גבוה יותר – כ-1,000 יהודים ברחו לאלבניה מתוך תקווה להגר משם הלאה.

בספטמבר 1943, עם נפילת המשטר האיטלקי, נמצאה אלבניה תחת שליטה גרמנית ישירה, ובעקבותיה קיבלה האוכלוסייה היהודית הוראה להירשם אצל השלטונות. במהלך תקופה זו, נתנה האוכלוסייה האלבנית המקומית מחסה ליהודים פליטים ממדינות אירופה האחרות. בידיעת השלטונות המקומיים,

הם סרבו למסור את שמות היהודים שהתגוררו בגבולות המדינה, סיפקו להם מסמכים מזויפים וסייעו להם לברוח מטריאנה הבירה, ולמצוא מקלט אצל משפחות אלבניות ואצל פרטיזנים. מידת הצלחתם הייתה כה

כיצד באה לידי ביטוי הסכנה למציילים, ואז מחליטה אם המקרה תואם את הקריטריונים הקפדניים, הכוללים סעיף המתנה שהעזרה ניתנה ללא תמורה כלשהי.⁵

תואר זה, שהוא בעל מוניטין בעולם, מבוסס על העיקרון שכל אדם אחראי למעשיו. זהו גם ניסיון ייחודי של הקורבנות להוקיר את פועלם של אלה שהמרו את פי השלטונות האכזריים. נטיעת גן לכבודם של אנשים אמיצי לב מסמלת לעולם העתיד את יכולתם של האנשים להגן על ולכבד את הערכים של חברה מתוקנת. זוהי צוואה לכושר עמידתם של הקורבנות, ששמרו על אמונתם ואמונם בערכי אנוש גם מול פני הרוע.

הזוכים בתואר "חסיד אומות העולם" מקבלים מדליה מיוחדת שעליה מוטבע שמם, תעודת כבוד, אזרחות כבוד, ושמן נחקק על קיר כבוד בגן חסידי אומות העולם ב"ד ושם". תואר זה הוענק ליותר מ-20,000 איש, בין המוכרים: אוסקר שינדלר, פנג שאן הו, וראול וולנברג.

3. חסידי אומות עולם מוסלמים

"היה טוב לב, כי בכל דבר שלטוב לב יש חלק, הוא מייפה אותי, ובכל דבר שממנו נגרע טוב לב, הוא נותר מוכתם."⁶

בכל מדינה ובקרב בני כל הדתות נמצאו גיבורי אנושות שהצילו יהודים ואחרים מלפיתת הנאצים. בהקשר זה, מוסלמים ותושבי מדינות ערב לא היו יוצאים מן הכלל. רוברט סטלון, בספרו יוצא הדופן, Among the Righteous: Lost Stories from the Holocaust's Long Reach into Arab Lands (שתורגם לאחרונה לעברית בשם *בין צלב הקרס לסהרה*), גילה ערבים ומוסלמים רבים אשר פעלו בצורה אצילית ובלתי-אנוכיות להציל יהודים מידי הנאצים תוך סיכון חייהם.⁷ ישנם מספר סיפורי הצלה ראויים לציון, כולל סיפורו של סי עלי סאקת, בעל קרקעות תוניסאי, ממשפחת אצולה מוסלמית, עם אילן יוחסין המגיע עד הנביא מוחמד.

"הוא פתח בפני 60 יהודים שברחו ממחנה עבודה את אסמיו ומבנים נוספים, וסיפק להם מקלט במשך שבועות עד ששוחררו על ידי כוחות הבריית, בדרכם לעיר תוניס...סולטאן מרוקו וה'ביי' של תוניס סיפקו תמיכה מוראלית ולעתים סייעו על ידי מתן עצות מעשיות בנושאים יהודיים.

סי קאדור בן-גאברית, רקטור המסגד הגדול של פריז, הציל יהודים רבים על ידי הנפקת מסמכים שהעידו על זהות מוסלמית, שסופקו על ידי הצוות האדמיניסטרטיבי של המסגד, ובאמצעותם יכלו היהודים להתחמק ממעצר וגירוש.

...כאשר שלטונות אלג'יריה תחת משטר וישי הציעו לאוכלוסיה המקומית רווחים אם ישתלטו על רכוש יהודי, נשאו המטיפים המוסלמים דרשות ובהם אסרו על המאמינים מלהיות אפוטרופוס לרכוש יהודי מואחרם. אף ערבי לא נטל חלק בגזל. ערבים הזמינו יהודים לבתיהם; שמרו רכוש יקר שהופקד אצלם כדי שלא יוחרם על ידי הגרמנים; הזהירו מנהיגים יהודיים מפני פשיטות האס-אס ואף חלקו עם יהודים את הקצבת המזון הדלה שלהם.⁸

סטלון חשף סיפור שבו קבוצה של רועי צאן ערבים ממערב תוניסיה החביאו יהודים שהיו במנוסה, וכאשר הגרמנים היו מגיעים לחפש יהודים, הערבים הצילו את היהודים ככני דודיהם.⁹ בעדותו בפני הוועדה לציון

לאחר פלישת הגרמנים לאלבניה, מצבם הרוע ווסלי הציע שמשפחת מנדיל תעבור לבית הוריו בהרים. וסלי ומשפחת מנדיל יצאו למסע ארוך במסלול סלעי, על גבי פרדות. על מנת להתחמק מתצפיות של חיילים גרמנים הם בחרו בדרכים צדדיות, נעו בלילות ובימים הסתתרו במערות.

כשהגיעו לקרוייה, הוחבאו משה ואלה בחדר קטן מעל לאסם, ואילו שני הילדים נטמעו בין ילדי משפחת וסלי. זמן קצר לאחר בואם, הביא ג'מאל, אחיו של רפיק, משפחה יהודית נוספת מטיראנה, רוז'יקה ויוסף בן יוסף, ואחותו של יוסף, פיניצה. שתי המשפחות חיו בבית וסלי בכפר שבהרים עד לשחרור בנובמבר 1944.

לאחר המלחמה, חזרה משפחת מנדיל ליוגוסלביה, השתקעה בנובי סאד ומשה פתח מחדש חנות צילום משלו. הם הזמינו את רפיק לגור בביתם ולהמשיך בלימודי הצילום. רפיק חי בחיק משפחת מנדיל עד שזו עלתה לישראל. גם אז, למרות המרחק, נשמר הקשר ביניהם.

בשנת 1987, כתב גברא מנדיל ל"יד ושם" את סיפורו. הוא כתב כי חש חובה, בשם כל מי שניצלו באלבניה, לחלוק כבוד לעם האלבני ובעיקר למשפחת מציליו.

"בימים הקשים ההם, התגלה העם האלבני במלוא גדולתו. לא הייתה משפחה [יהודית] אחת שלא מצאה מקלט בקרב האוכלוסייה האלבנית, בין בקרב כפריים עניים או בעלי אחוזות. לא היה יהודי אחד חסר הגנה. במקרים רבים, כמו במקרה שלנו, החבאת יהודים הייתה כרוכה בסכנת מוות ודרשה הקרבה אדירה! משפחתנו בת ארבע הנפשות ועוד משפחה בת שלוש נפשות ניצלו הודות למקלט שמצאנו בבית משפחת וסלי בכפר קטן בשם קרוייה באלבניה. כמונו, ניצלו כל משפחות הפליטים היהודיים מיוגוסלביה ששהו באלבניה באותן השנים, הודות לכך שהאלבנים אימצו לעצמם את החשיבות העליונה של חיי אנוש, בדרך הטבעית והמוכנת ביותר"¹⁷.

בשנת 1987, וסלי ופטימה וסלי וילדיהם, רפיק, חמיד וג'מל, היו האלבנים הראשונים שהוכרו על ידי "יד ושם" בתור חסידי אומות העולם.

רבה עד שאלבניה הפכה למקום מבטחים עבור פליטים יהודים וידוע רק על שני מקרים בודדים של לכידה וגירוש יהודים.¹⁵

4.1 בְּסָה, קוד של כבוד לאומי

”אם מיישהו מחפש מחסה אצל אלה, תן לו מחסה. אם מיישהו מבקש בשם אלה, תן לו את מבוקשו, אם מיישהו מבקש טובה, החזר לו. אם אינך יכול למצוא במה להחזיר לו, התפלל עליו כך שיידע שאתה מעריך את שעשה עבורך.”¹⁶

סירובם של האלבנים לציית למדיניות ההשמדה של הנאצים מבוססת בבְּסָה, קוד של כבוד לאומי, הנובע מתוך אמונה דתית ואתית חזקה. בְּסָה פירושה ”לקיים הבטחה“. המשמעות היא שאם משפחת פליטים מצאה מקלט אצל אזרחים אלבנים, אותם אנשים יכלו לסמוך על מארחיהם שיגנו על חייהם וחיי משפחתם, מתוך חמלה, אהבת אדם ורצון לעזור לכל נזקק גם אם הם בני דת או מוצא אחרים.

4.2 משפחות וסלי ומנדיל

משה מנדיל בתלבושת אלבנית, קרוייה
1944

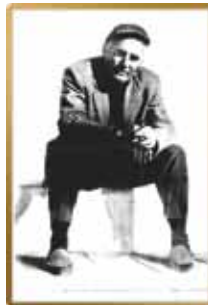
וסל ופטימה וסלי וילדיהם: רפיק, חמיד
וג'מל

משה ואלה מנדיל וילדיהם גברא ואירנה הגיעו לאלבניה מיוגוסלביה, שם הייתה למשה חנות צילום משגשגת. כאשר פלשו הגרמנים ליוגוסלביה באפריל 1941, ברחו המשפחה לקוסובו, שהייתה תחת שלטון איטלקי, ובה היהודים היו מוגנים יחסית. לקראת סוף קיץ 1942 הם נדרשו לעבור לעומק אלבניה – שם היו המוסלמים רוב באוכלוסייה, והתיישבו בטיראנה. משה נתקל בחנות שהייתה שייכת לאחד ממתלמדיו בעבר, נשאה פריזריני. פריזריני הציע למשה לא רק עבודה, אלא גם שכל משפחת מנדיל תגור בביתו. כאן פגש משה את המתלמד של פריזריני, רפיק וסלי בן ה-17 שנשלח על ידי הוריו מן הכפר קרוייה כדי ללמוד את מקצוע הצילום.

לאחר כיבוש צרפת בידי היטלר, נותרו אלג'יריה ומרוקו תחת שליטה של משטר וישי משתף הפעולה. אמנם יהודי מדינות אלה סבלו מאכזבה חוקי וישי האנטישמיים, אך חייהם לא היו בסכנה. ואולם תוניסיה הייתה יוצאת דופן במובן זה. בנובמבר 1942, השתלטה גרמניה ובעלת בריתה האיטלקית על המדינה הקטנה. במספר מקרים הם החרימו נכסים יהודיים וכפו על רבים מ-100,000 היהודים לענוד את הטלאי הצהוב (מלבד היהודים תושבי העיר תוניס). לפני שהספיקו בעלות הברית לשחרר את תוניסיה ששה חודשים לאחר מכן, כבר שלחו הנאצים 5,000 יהודים למחנות עבודה בכפייה, שם מצאו את מותם לפחות 46 איש וכ-160 יהודים תוניסאים שחיו בצרפת נשלחו למחנות השמדה.

5.1 חאלד עבד אל-והאב: הערבי המוסלמי הראשון שהועמד לתואר חסידי אומות העולם על ידי "יד ושם"

חאלד עבד-אל-והאב היה "אדם אלגנטי, מעודן, נמרץ, יפה תואר, תרבותי ואגן טעם. הלהט שלו לאוכל טוב ולשיחה טובה היה מדבק; לסעוד איתו ... היה יותר מארוחה, זו הייתה חוויה"²².

ב-1942, הגיעו הגרמנים למהדיה והיהודים גורשו מבתיהם על מנת שאלה ישמשו בסיסים לצבא, ואילו על הגברים כפו לעבוד כפועלי יום. משפחתה המורחבת של אנני בוכריס מצאה מקלט יחד עם משפחת אוזן בבית חרושת לשמן זית בקרבת מרכז העיר. 23 יהודים חיו בבית החרושת, כמחציתם ילדים.

אחד מחשובי העיר היה חאלד עבד-אל-והאב, חוואי תוניסאי אמיד, איש ציבור, ויועץ במשרד התיירות. חאלד היה מתרועע עם החיילים וכך גילה שהגרמנים הקימו בית בושת. פעמים רבות היה חאלד מגיע למקום זה על מנת להגן על הנשים המנוצלות שם. הוא היה מספק לחיילים הגרמנים מטעמים ויין משובח כדי להסיט את תשומת לבם על מנת שיירדמו בלי שיבצעו את זממם. לילה אחד, הובא לידיעתו שביום למחרת תובא

4.3 עלי שק'אר פאשקאי מציל את יהושע ברוכוביץ'

”מדוע הציל אבי זר וסיכן את חייו ואת כל הכפר?” שאל אינוואר עלי שק'אר, בנו של עלי. ”אבי היה מוסלמי אדוק. הוא האמין כי להציל חיים משמעו מקום מובטח בגן-עדן.”¹⁸

אינוואר עלי שק'אר

”ביתנו היה בפוקה. אבי היה בעל חנות מרכול למצרכי מזון. זו הייתה חנות יחידה מסוגה באזור. יום אחד הגיע רכב גרמני ובו תשעה-עשר אסירים אלבניים בדרכם לעבודות פרך, ויהודי אחד שגורלו נחרץ למוות. אבי דיבר גרמנית שוטפת והזמין לחנותו את הגרמנים והציע להם אוכל ויין. הוא השקה אותם לשכרה. בו זמנית הוא החביא פתק בתוך פלח מלון ונתן אותו ליהודי הצעיר. הפתק הורה לו לקפוץ ולברוח ליערות ולחכות לו בנקודה מסוימת. הגנאים כמובן התרעמו על הבריחה, אך אבי טען שהוא חף מפשע. הם לקחו את אבי לכפר והעמידו אותו מול קיר, ודרשו לדעת היכן מסתתר היהודי. ארבע פעמים הם הצמידו אקדח לרקתו. הם גם

איימו לשרוף את הכפר אם אבי לא יגלה. אך אבי לא דיבר ולבסוף הם עזבו. אבי חילץ את הצעיר מהיער והסתיר אותו במשך שנתיים בביתו עד תום המלחמה. שמו של הצעיר הוא יהושע ברוכוביץ'. בכפר היו שלושים משפחות, אך אף אחת מהן לא ידעה על כך שאבי הסתיר יהודי.”¹⁹

יהושע חי כיום במקסיקו ועוסק ברפואת שיניים. ב-18 במרס 2002 הכיר ”יד ושם“ בעלי שק'אר פאשקאי כחסיד אומות העולם.²⁰

4.4 דסטן באלה ואשתו לימה מצילים את האחים לזר: הסיפור מפי לימה באלה

”כל בני הכפר היו מוסלמים. אנחנו הענקנו מחסה לילדי האלוהים ובכך קיימנו את הַסָּה. נולדתי ב-1910. ב-1943, בזמן צום הרמאדאן, הגיעו שבעה-עשר אנשים מטיראנה לכפר שלנו, שאן ג'ארגה. כולם ברחו מהגרמנים. בתחילה, לא ידעתי שהם היו יהודים. פיזרנו אותם בין הכפריים. אנחנו הבאנו אלינו את שלושת האחים למשפחת לזר. היינו עניים - אפילו שולחן אוכל לא היה לנו - אך אף פעם לא הרשנו להם לשלם עבור מזון ומחסה. אני עצמי הייתי כורתת עצים ביער ושואבת מים. ירקות גידלנו בגינתנו, כך שהיה לנו מספיק אוכל. היהודים הסתתרו בכפר במשך חמישה-עשר חודשים. הם התלבשו ככפריים מקומיים להדמות לנו. אפילו המשטרה המקומית ידעה על כך שהכפריים מסתירים יהודים. אני זוכרת שהם דיברו במספר שפות שונות.”²¹

בדצמבר 1944 הם עזבו לפרישטינה, שם עזר להם אחיין שלנו, שהיה פרטיזן. מאותו רגע איבדנו כל קשר עם האחים לזר. רק ב-1990, ארבעים וחמש שנה לאחר המלחמה, שלמה ומרדכי לזר יצרו עמנו קשר מ”ישראל”. ב-4 באוקטובר 1992, ”יד ושם“ הכיר בדסטן באלה ואשתו, לימה באלה, כחסידי אומות העולם.

בגיל 30 שימש סלח-א-דין אולקומן הקונסול כללי של טורקיה באי רודוס. הוא התערב לטובת היהודים, ופנה למפקד הגרמני, גנרל קלימן, הזכיר לו את הניטראליות הטורקית וביקש ממנו לשחרר את היהודים. לפני כן הצליח אולקומן להביא לשחרור 39 יורדי ים טורקים ויוונים שנידונו למוות בגין העברת חיילים איטלקים למקלט בטורקיה. לעומת המקרה הקודם, כאן סירב המפקד הגרמני לשחרר את היהודים, בטענה שתחת החוק הנאצי על כל היהודים להישלח למחנות ריכוז. אולקומן השיב ש"תחת החוק הטורקי, כל האזרחים שווים, בין אם הם יהודים, מוסלמים או נוצרים"²⁴, ואיים שסירובו של קלימן יגרום לתקרית דיפלומטית. קלימן נאלץ לקבל טענה זו, וכל היהודים שהיו תחת ההגנה של אולקומן שוחררו, לא לפני שעברו מסכת התנכלויות נוספת בידי השלטונות הנאציים. אולקומן המשיך לספק הגנה ותמיכה מוראלית ביהודים שלקח תחת חסותו, שהיו עדיין מאוימים מכיוון שנאלצו להתייצב מידי יום במטה הגסטפו.

ניצולה בשם מטילדה טורייל, תושבת רודוס, בעלת אזרחות טורקית שנישאה ליהודי מאיטליה, סיפרה כי כשהגיעה להתייצב במטה הגסטפו עצר אותה אולקומן לפני הכניסה, הורה לה לא להיכנס פנימה והבטיח לה שישחרר את בעלה. זו הייתה הפעם הראשונה שאי פעם פגשה את אולקומן. אולקומן ביקש מהגרמנים לשחרר את היהודים אזרחי טורקיה ואת משפחותיהם, שמשפרם עמד על 15 בלבד באותה העת. ואולם, הוא הוסיף לרשימה עוד 25-30 אנשים שידע שפג תוקף אזרחותם.

הגסטפו, שחשד בו, דרש לבדוק את מסמכיהם, שלא נשאו עמם. אולקומן, מצידו, חזר למטה הגסטפו והתעקש שלפי החוק הטורקי, מי שנשואים לאזרחים טורקים גם כן נחשבים לאזרחים, ועל כן הוא דרש את שחרורם. מטילדה גילתה יותר מאוחר כי חוק כזה לא היה קיים ושהוא פשוט המציא אותו כדי להציל את היהודים.²⁵ במקרה אחר, הצליח אולקומן להציל את אלברט פרנקו שהיה על טרנספורט מפיראוס לאושוויץ, הודות להתערבותו התקיפה כששמע שאשתו של פרנקו היא אזרחית טורקיה.²⁶

באחד מראיונותיו האחרונים לתקשורת, נזכר אולקומן: "הלכתי למפקד, גנרל וון קלימן, ודרשתי שישחרר 42 אזרחים טורקיים, שהיו יהודים על פי דתם. כאשר טורקיה הייתה נשואה לדוגמא לאיטלקי, טענתי שכל המשפחה טורקית, ממניעים הומניטאריים. כך הצלחתי להציל 42 איש. לא כולם היו טורקים. איני יודע כמה מהם לא היו טורקים. לו יכולתי, הייתי מציל יהודים נוספים, אך הדבר היה מעבר ליכולתי. 42 האנשים שוחררו, בעוד שיהודים אחרים נלקחו לאושוויץ."²⁷

אולקומן, אשתו מירינסה האנים וילדיהם

סלח א דיין אולקומן הציל קרוב לחמישים יהודים, 13 מתוכם אזרחים טורקים, ופעל על דעתו האישית, בניגוד להנחיות ממשלתו. בסופו של דבר, כל אלה שהיו ברשימה שלו שוחררו. שאר היהודים, כ-1700, נשלחו לאושוויץ.²⁸

בול ישראלי שחוצא לכבודו ב-1990

כנקמה על הסיוע שהעניק אולקומן, הפציצו מטוסים גרמנים את הקונסוליה הטורקית, ופצעו קשה את אשתו, מירינסה האנים, שהייתה בהריון (ומתה מאוחר יותר בלידה) ושניהם הועברו לפיראוס, ביבשת יוון, שם הוחזק אולקומן בבידוד עד סוף המלחמה.

למקום אשה יהודיה יפה, שהסתבר שזו אמה של אנני, אודט, וגמלה בליבו החלטה להציל אותה ואת כל משפחת בוכריס.

באותו לילה, סיפק חאלד יין בנדיבות מיוחדת וכשנרדם החייל הגרמני, יצא חאלד אל עבר בית החרושת, וסיפר ליעקב ואודט את אשר שמע. חאלד הצליח למלט את הקבוצה כולה, שמנתה 24 נפשות, לחוותו בטלסה, 20 מילין ממאדיה. איזור המגורים היה צפוף, אך הקבוצה חשה נוח ומוגנת. משפחת בוכריס יצאה את החווה פעם בשבוע לבקר חווה בבעלות יהודית במרחק ארבע מילין, שם מידי יום חמישי הייתה מתכנסת הקהילה היהודית של מאדיה לצפות ברב המקומי מבצע שחיטה כשרה של עופות לארוחת השבת. במשך ארבעה חודשים היה חאלד מבקר את המשפחות מידי יום והם חיו בבטחה בחוותו עד לשחרור מאדיה מהגרמנים על ידי הבריטים באפריל 1943.

חאלד ויעקב בוכריס שמרו על קשרי חברות במשך מספר שנים לאחר המלחמה אך סיפורם היה לבטח נשכח לאחר מותם אלמלא עיקשותו של רוברט סטלוף. הסיפור התפרסם כאשר באפריל 2007 הפך חאלד עבד-אל-והאב לערבי המוסלמי הראשון שהועמד לתואר (אך לא הוכר לבסוף) כחסיד אומות העולם על ידי "יד ושם". ולמרות זאת, הוא זכה מאז להכרה על הצלת יהודים בזמן השואה על ידי מרכז שמעון ויזנטל, ומוזיאון הסובלנות בקליפורניה, ומוסדות ידועי-שם נוספים בעולם. "סיפורו של חאלד מוסיף נופך חדש לששה מיליוני סיפורי הזוועה, ולעתים סיפורי האצילות, העולים מאפרה של השואה"²³.

חתנת יעקב ואודט בוכריס

חאלד עבד-אל-והאב נפטר ב- 1997 כשהוא בן 86.

6. טורקיה

ישנן עדויות רבות לכך שמאז היווסדה של האימפריה העות'מאנית נתנו מוסלמים טורקים מקלט וסיוע לעם היהודי. היהודים התקבלו בברכה, תחילה כפליטים, כשנמלטו מספרד בזמן האינקוויזיציה, ומאוחר יותר, כשהשלטונות העות'מאניים תמכו ביהודים כשעלילת דם שהחלה בדמשק הגיעה לרודוס ב- 1840. זה התרחש לאחר התערבותו של היהודי הפילנטרופ משה מונטיפיורי בקונסטנטינופול, כאשר הסולטאן עבד אלמג'יד הבהיר שהיהודים לא היו משתמשים בדם למטרות פולחניות ושכל הטוען אחרת הוא שקרן.

לפני השתלטות האיטלקים, רודוס (היום חלק מיוון), הייתה אי טורקי עם קהילה יהודית תוססת. מצב זה נמשך תחת סוג של דיקטטורה איטלקית "נאורה" עד הגעת הגרמנים ב- 1940 כשמוסולוני אפשר להם להשתמש באי כבסיס דרומי לפעולות צבאיות. חיייהם השתנו מקצה לקצה כאשר ב- 18 ביולי 1944, נאמר לכל היהודים להגיע למשרדי הגסטפו, ומשם החל גירושם על ידי הגרמנים מאיי רודוס וקוס.

7.2 מסעם המופלא של משפחת הרדגה וחביליו

זיינבה באוהל הזיכרון, "יד ושם", 1985

עם פלישת הגרמנים ליוגוסלביה באפריל 1941, הייתה סרייבו נתונה להתקפות אוויר, בהם נהרסו ונבזזו בית הכנסת וביתם של בני משפחת חביליו. הם נאלצו להימלט אל ההרים באזור. כשניסו לחזור, פגשו את מוסטפה הרדגה, חבר מוסלמי של המשפחה, אשר הציע מיד לבני משפחת חביליו לבוא ולהתגורר בביתו.

משפחת הרדגה הייתה משפחה מוסלמית אדוקה, שכללה את מוסטפה ואשתו זיינבה, אחיו של מוסטפה, איזט ואשתו בשרייה. הם אימצו את משפחת חביליו כבני משפחה. המשפחות התגוררו יחד זמן קצר עד אשר הצליח יוסף חביליו להעביר את משפחתו לעיר מוסטאר, שהיה באזור הכיבוש האיטלקי, בה נהגו היהודים מביטחון יחסי. יוסף עצמו נשאר מאחור על מנת לחסל את עסקיו אך לרוע מזלו נעצר ונכלא על ידי האוסטאשה - המשטרה הקרואטית. עקב השלגים הכבדים שחסמו את הדרכים, לא נשלחו יוסף ושאר האסירים היהודים מסרייבו אל מחנה יסאנובאץ' הידוע לשמצה, ליד זגרב. תחת זאת נלקחו האסירים כשהם כבולים ברגליהם לפנות את השלגים מהדרכים וכאן ראתה זיינבה את יוסף. בעקבות כך היא הגיעה, עם דמעות בעיניה, והביאה אוכל לכל האסירים, למרות הסכנה שבדבר.

כעבור זמן-מה הצליח יוסף לברוח מן המעצר ולחזור לבית הרדגה. הוא התקבל שם בזרועות פתוחות וטופל במסירות עד ששב לאיתנו, למרות הסיכון העצום, בגלל סמיכות מטה הגסטפו לבית משפחת הרדגה. יוסף סיפר בעדותו על מודעות שהופצו ברחובות ואיימו בעונש מוות על כל מי שיסייע ליהודים או לסרבים. מתוך חשש לחייהם של בני משפחת הרדגה, החליט יוסף לעזוב ולהצטרף שוב למשפחתו במוסטאר.

לאחר נפילתם של האזורים שהיו בשליטה איטלקית לידי הגרמנים, בספטמבר 1943, נאלצה משפחת חביליו לברוח שוב. הם ברחו להרים וחברו לפרטיזנים. עם סיום המלחמה, כאשר חזרו לסרייבו, משפחת הרדגה שבה ואירחה אותם עד שמצאו לעצמם מקום מגורים. הם החזירו להם את התכשיטים שהושארו אצלם למשמרת.

עם סיום המלחמה התברר שאביה של זיינבה, אחמד סדיק, הציל יהודי בשם איזידור פאפו ואת משפחתו, אך אחמד סדיק עצמו לא הצליח לשרוד את המלחמה. הוא נתפס, נעצר ונרצח ביאסנובאץ' בגלל שהציל יהודים. מקום קבורתו אינו נודע.³²

משפחת חביליו עלתה לישראל. בשנת 1984 פנתה המשפחה ל"יד ושם" בבקשה להכיר בבני משפחת הרדגה ובאחמד סדיק בתור חסידי אומות העולם. כעבור שנה, זיינבה הרדגה הגיעה לישראל על מנת לטעת עץ בשם משפחתה להנצחת האומץ והאנושיות של משפחתה.

הודות לסיועו של ההיסטוריון נעים גולירוז, סגן נשיא הקרן לחמש מאות שנה ליהדות טורקיה, שאסף את העדויות הדרושות מאותם ניצולים שעדיין חיים ברודוס, הוכר אולקומן ב- 13 בדצמבר 1989 על ידי "יד ושם" כחסידי אומות העולם. שמו נחקק על עץ שניטע ב"שדרת חסידי אומות העולם" ואף הוצא בול על ידי דואר ישראל לכבודו ב- 1990.

אולקומן נפטר בשנתו ב- 7 ביולי 2003 באיסטנבול, טורקיה, בגיל 89.²⁹

7. קרואטיה, בוסניה והרצגובינה

לאחר הפלישה הגרמנית ליוגוסלביה באפריל 1941, חולקה ארץ זו בין גרמניה לבעלות בריתה. שטחי קרואטיה, בוסניה והרצגובינה אוחדו למדינת חסות בשם מדינת קרואטיה העצמאית, תחת משטר האוסטאשה הפאשיסטי. מיד עם עלייתם לשלטון, החל האוסטאשה בביצוע תכנית "לטהר את קרואטיה מיסודות זרים", והרגו בשיטתיות סרבים, יהודים וצוענים. מצוקת היהודים גברה ככל שהתווספו גזרות חדשות שערערו את מעמדם החוקי והכלכלי. הם חויבו לענוד טלאי צהוב, לעסוק בעבודה בכפייה, ולספוג השפלות נוספות. ריכוז יהודי סרייבו החל באוגוסט 1941 ונמשך עד ראשית 1942. הגברים נשלחו למחנה יאסנובאץ', ממנו חזרו בחיים אך מעטים, ואילו הנשים והילדים נשלחו תחילה למחנה לובוגראד, אחר כך לאושוויץ ולבסוף לדייקובו שם נספו רבים ממגיפות. 12,000 מתוך 14,000 יהודי בוסניה שחיו בה לפני המלחמה נספו בשואה.³⁰

7.1 הגדת סרייבו

אחד הסיפורים הידועים על מעורבותה של בוסניה בשימור המסורת היהודית בזמן מלחמת העולם השנייה קשורה למאמצים להציל כתב יד יהודי בן 600 שנה הידוע בשם "הגדת סרייבו".

כתב היד הועבר ב- 1492, בעת גירוש ספרד, על ידי גולה יהודי לאיטליה ומשם הועבר לסרייבו על ידי רב, שהעביר אותו מדור לדור עד אשר צאצא בשם יוסף כהן מכר אותו למוזיאון הלאומי של סרייבו ב- 1894 עבור 150 כתרם (כעשרת אלפים דולר במחירי היום). המוזיאון שמר את האוצר בכספת עד מלחמת העולם השנייה, אז החליטו מנהל המוזיאון הקתולי, יוזף פטרוביץ', והקולגה שלו, המוסלמי דרביס קורבוט, להציל את כתב היד מפני הקצין הנאצי שהגיע להחרמו. שני הגברים הבריחו את הספר למקום מסתור בכפר בהרים מעל סרייבו, שם החביא איש דת מוסלמי את ההגדה מתחת לקרשי הרצפה של מסגד עד תום המלחמה.

במהלך המלחמה בבוסניה, בין השנים 1992-1995, הציל את ההגדה המנהל המוסלמי של המוזיאון, ד"ר אנוור אימנוביץ', תחת משמר של שוטרים סרביים, כאשר הלכו, תחת אש, אל המוזיאון, והעבירו אותה לכספת הבנק הלאומי, שם נותרה עד סיום הלחימה. בוסניה רואה בהגדת סרייבו את האוצר הלאומי הגדול ביותר שלה.³¹

”הסיפור המפתיע מכל הוא מדוע, יותר משישים שנה אחרי סוף המלחמה, אנשים מעטים כל כך – ערבים ויהודים – מעוניינים בסיפור הסיפור”³⁵

בעוד שאנו חבים תודה לעדויות המתועדות הנמצאות ב”יד ושם”, עוז הרוה והמחקר הנחוש שביצע רוברט סטלוף הם שהיוו את מקור ההשראה לחוברת זו. עבודתו המופתית והייחודית, *Among the Righteous: Lost Stories from the Holocaust’s Long Reach into Arab Lands* (ספר שתורגם לאחרונה לעברית בשם *בין צלב הקרס לסמרה*), סיפק נקודת התחלה על ידי תיעוד פעולות אצילות של אותם יחידים שהונעו על ידי אמונתם באסלאם וייצגו את האמת והצדק בהגנה על הנרדפים והחלשים אל מול עריצות הרוע. מחקר מספק נקודות לשיח פוטנציאלי וכבוד הדדי, וספר זה נסמך על עבודה זו. חיוני הדבר שאחרים ירימו את הכפפה, ימשיכו את המחקר, וישליכו אור על סיפורים אישיים של אנשים נוספים שהגנו על יהודים בני מדינתם.

אולי רק מאז פרסום ספר זה וההכרה באותם מוסלמים חסידי אומות העולם התחלנו להתייחס ברצינות לאתגרים הספציפיים שמעלות עדויות היסטוריות אלה. ”ספר זה, אם כך, מהווה תוספת חיונית להבנתנו את התקופה החשוכה ביותר של המאה העשרים ויש לקוות שהראיות ההיסטוריות שחשף סטלוף תסייענה לפתיחת סוג חדש של דיאלוג בין ערבים ויהודים”³⁶.

”יש לספר את סיפורי המצילים בני כל האמונות והמוצאים האתניים השונים. הן מפני שגבורתם היא חלק מההיסטוריה של השואה והן מפני שהיא סותרת את הטענות שלא היה ניתן לעשות דבר. יש להוציא סיפורי הצלה אלו לאור למען הצדק ההיסטורי ולא (רק) לצורך שינוי עמדות לא רציונאליות.”³⁷

הרב אברהם קופר, דקאן מרכז ויזנטל, יעץ לכלול את פועלם של מוסלמים אלה ואחרים שהאמינו בצדק חברתי והצילו חיי לא-מוסלמים ”כחלק מהזיכרון הקולקטיבי הן היהודי והן המוסלמי ערבי”. ואולם, בעוד שסיפורי הצלה משמשים מעצור בפני משמיצי ומכחישי השואה, גבורתם ופועלם של סלח-א-דין אולקומן, עלי שקאר פאשא, מוסטאפה ווניביה הרדגה, דסטן ולימה באלה, זקירה בסרביץ ורוזה סובר דראגוז’ה, וכל שאר חסידי אומות העולם, משדרים לעולם מסר אחר. הכחשת פועלם מבטלת את אומץ לבם של אותם חסידי אומות העולם ושל כל בן אנוש, בלי הבדל דת ואמונה, שמחליט לא לעמוד מנגד, באדישות, בזמן ששכניו נתונים להשמדה שיטתית. כתחליף להפצת שנאה, חוסר סובלנות, וחוסר צדק, עלינו ללמוד מאותם יחידים אמיצים שבענוה, בדיפלומטיות ובבגרות הלכו אחר אמונתם והצילו נפשות.

יש להנחיל את מורשת הכבוד וההוקרה של אותם גברים ונשים מוסלמים, חסידי אומות העולם, לכל הקהילות הנדרשות לשמוע סיפורים מעוררי השראה אלו. זו גם עובדה שהם הונעו על ידי אמונתם באסלאם, המושחתת על הגנה על החיים ואשר הוראותיו, דרך הקוראן והחזית, תומכות באומץ לבם להגן על בני אנוש אחרים.

מטרת חוברת זו והסיפורים שהיא מביאה, וכן תקוותה, היא לשמש זרז לייזום דיאלוג והבנה לצורך יישום האמרה ”שלום בבית, שלום בעולם”³⁸.

העץ שניטע בשם משפחת הרדגה ב"ד ושם"

הסיפור לא הסתיים בכך. חמישים שנים לאחר השואה, במהלך מלחמת האזרחים ביוגוסלביה לשעבר, הייתה סרייבו נתונה למתקפה כבדה מצד הסרבים. מוסד "יד ושם" והג'וינט פנו לנשיא בוסניה בבקשה לאפשר לזיינבה ומשפחתה להגיע לישראל. ואמנם, בפברואר 1994 ניתן האישור. משפחת הרדגה, שבתקופת השואה הצילה משפחה יהודית, מצאה מקלט במדינתם של הניצולים. שרה פצ'נץ, בתה של זיינבה, החלה לעבוד ב"יד ושם", בו מוצג סיפור משפחתה.³³

7.3 זקירה בסרביץ' ורוזה סובר דראגוז'ה מצילים את משפחת אלבהרי בסרייבו

בערב הפלישה הגרמנית ליוגוסלביה באפריל 1941, עבדו שתי נשים, רוזה סובר, נוצרית בת 19 וזקירה בסרביץ', מוסלמית בת 20, במכון יופי שהיה בבעלות יהודי מסרייבו, מורדו אלבהרי. אחייניתו, גרסיה קמיה (שם נישואיה לאחר מכן: דזמונג'ה), גם כן עבדה כמתלמדת במקום.

לילה אחד, נתפסה חלק מבני משפחת קמיה בזמן אקציה וגירוש, אך גרסיה ומורדו הצליחו לחמוק מהחיילים והתחבאו בדירתם. בשמעם על האקציה, מיהרו רוזה וזקירה לבית משפחת אלבהרי להושיט עזרה. הן המתינו שיחידת האוסטאשה תעזוב את המקום, ואחר כך הציעו לגרסיה ולדודה להסתתר אצלם בבית.

בעקבות הודעת השלטונות על אישור השתלטות אזרחים על עסקים יהודיים, ביקשה וקיבלה זקירה רשות לקבל את מכון היופי של אלבהרי, והיא ורוזה הפכו למנהלי המקום. הן מיד העבירו את גרסיה ואת דודה למכון. שם הם התחבאו ביום, ובליילה יכלו לנוע בחופשיות בתוך המכון ולאכול מהאוכל שהביאו עבורם שתי הנשים. סידור זה נמשך מספר חודשים, עד אשר מורדו הצליח להשיג מסמכים "אריים" שאפשרו לו ולאחייניתו לעבור לעיר מוסטאר, שהייתה תחת שליטה איטלקית. ממוסטאר הם שלחו מסמכים מזויפים לאמה של גרסיה ולאחיה בן העשר, וכולם הגיעו לאי ראב שהיה תחת שליטה איטלקית, ובספטמבר 1943, עם השתלטות הגרמנים, חברו לפרטיזנים של טיטו.

גרסיה כתבה בסוף שנות ה-90 שרוזה סובר דראגוז'ה עשתה הכל להצילם, כולל את החבר שלה, שלצידו לחמה ואיתו התחננה מאוחר יותר; הוא גם נמלט מסרייבו בסיועה של רוזה.

ב- 28 במאי 2000 הכיר "יד ושם" ברוזה סובר דראגוז'ה ובזקירה בסרביץ' כחסידות אומות העולם.³⁴

רוזה סובר דראגוז'ה

זקירה בסרביץ'

חוברת זו, שמטרתה לקדם שלום והבנה, מוקדשת לאותם מוסלמים חסידי אומות העולם, ולאותם יחידים כמו חאלד מחאמיד, שמונעים מתוך צדק חברתי להבטחת שוויון והגנה עבור כל בני האדם.

פיאז מוגהל ואסמוגד רוזן

חאלד קסאב מחאמיד

מוזיאון ייחודי קיים בנצרת, בבית לא רחוק מבאר מרים, המכונה "המכון הערבי לחקר והוראת השואה".

מוזיאון ייחודי זה, שהוקם על ידי עורך הדין חאלד מחאמיד, הוא כנראה המוזיאון הערבי הראשון לשואה. הוא נפתח במטרה להעלות את מודעות הפלשתינאים לסבל היהודי בעבר, דרך תצלומים היסטוריים וחומר לימודי בשפה הערבית. בתחילה, רכש מחאמיד מכספו כ- 80 תצלומים בעלות של 20,000 שקלים מתוך שאיפה ליצור הבנה רבה יותר בין הדתות, ולהוביל בסופו של דבר, כך הוא מקווה, לשלום ושוויון באזור כולו.

בשלב הראשוני, הדפיס מחאמיד חוברת הסבר בערבית ב- 2000 עותקים שהכילה תמונות מפורשות של אימי השואה.

וכך כתב: "ישראל נוסדה בפלשתיין על חורבות השואה." הבנה זו חשובה ביותר... אם אני כערבי אני מסוגל להבין זאת, אני שוגה באופן החשיבה שלי, אשר גם טוביל למסקנות שגויות. יהודים בישראל ובכל מקום אחר עדיין חשים נרדפים בעקבות ההיסטוריה שלהם, ודאגה זו לביטחונם האישי עדיין מכתיבה את מדיניות ממשלות ישראל בכל דבר ועניין. כל הרוצה להיות בעל השפעה על המדיניות בישראל עליו ללמוד על כך, מכיוון שהיא מהווה בסיס למדיניות הבינלאומית לגבי ישראל והאזור", הוא הוסיף. "השואה נטועה בלב הטרגדיה הערבית והפלשתינית... הבנה גדולה יותר של הערבים על השואה ולקחיה תוכל להשפיע גם על מנהיגי העולם שעד כה נמנעו מלחוץ על ישראל להתאים עצמה לנורמות דמוקרטיות ביחסה לקהילה הערבית פלשתינית." לפי מחאמיד, "אם אנו, ערבים פלשתינים, נפריך את החששות הללו ונגלה הבנה למה שקרה בעבר, זה יסייע ליצירת אקלים לדיאלוג אמיתי בו יהודים ישראלים ובמיוחד מקבלי ההחלטות יוכלו לגלות הבנה רבה יותר כלפי סבלם של הפלשתינים. זה, בתקווה, יוביל לפתרון של שלום לסכסוך הישראלי-פלשתיני ויביא לסיום המדיניות המפלה כלפי פלשתינים ולהכרה בשוויון הזכויות המגיע להם."³⁹

1. לוגו ארגון. Faith Matters. www.fait-matters.org.
2. שדרת חסידי אומות העולם ביד ושם; כל הזכויות שמורות © 2007 יד ושם - רשות הזיכרון לשואה והגבורה.
3. גן חסידי אומות העולם ביד ושם; כל הזכויות שמורות © 2007 יד ושם - רשות הזיכרון לשואה והגבורה.
4. מפת אלבניה ושכנותיה: http://www.nationsonline.org/oneworld/map/albania_map.htm (כניסה לאתר 16/06/10)
5. תמונת ידיים, <http://wealthy-affiliate-moms.com/images/hand.jpg> (כניסה לאתר 4/5/10)
6. וסל ופטימה וסלי וילדיהם: רפיק, חמיד וג'מל; כל הזכויות שמורות © 2007 יד ושם - רשות הזיכרון לשואה והגבורה.
7. משה מנדיל בתלבושת אלבנית, קרוייה, 1944; שם.
8. משפחת וסלי ליד אש התמיד; שם.
9. אינואר עלי שק'אר ויהושע בורכוביץ; Associated Press
10. מפת אלג'יריה, תוניסיה ומרוקו, <http://outdoors.webshots.com> (כניסה לאתר 16/06/10)
11. חאלד עבד אל-והאב: הערבי המוסלמי הראשון להיות מועמד להכרה כחסיד אומות עולם על ידי "יד ושם".
12. חתונת יעקב ואודט בוכריס; כל הזכויות שמורות © 2007 יד ושם - רשות הזיכרון לשואה והגבורה.
13. מפת טורקיה, <https://www.cia.gov/librsry/publications/the-worldfactbook/geos/tu.html> (כניסה לאתר 16/06/10)
14. סלה-א-דין אולקומן. <http://upload.wikipedia/en/thumb/4/48/SEU.jpg/200px-SEU.jpg> (כניסה לאתר 4/5/10)
15. סלה-א-דין אולקומן עם אשתו וילדיו; <http://www.salom.com.tr/news/detail>
16. ישראל הוציאה בול לכבודו של סלה-א-דין ב-1990, <http://www-personal.umich.edu/~szwetch/Stamps.of.Israel/ulkumen.html>
17. מפת קרואטיה, <http://www.luptravel.com/worldmaps/croatia8.html> (כניסה לאתר 16/06/10).
18. הגדת סרייבו, <http://danwymmanbooks.com/hag/sarajevo.jpg>, (כניסה לאתר 5/5/10).
19. עץ ביד ושם; תמונה התקבלה מאת מוחמד אמין, בביקור פרטי ביד ושם.
20. זיינבה באוהל הזיכרון, יד ושם 1985; כל הזכויות שמורות © 2007 יד ושם - רשות הזיכרון לשואה והגבורה.
21. זקירה בסרביץ; כל הזכויות שמורות © 2007 יד ושם - רשות הזיכרון לשואה והגבורה.
22. רוזה סובר דרגוז'ה; כל הזכויות שמורות © 2007 יד ושם - רשות הזיכרון לשואה והגבורה.
23. האלד מהאמיד. <http://www.anis-online.de/1/orient-online/p/alkaritha2.jpg> (כניסה לאתר 5/5/10)
24. תמונות מתוך תערוכה; המכון הערבי לחקר והוראת השואה. <http://www.alkaritha.org/>

1. הרב אברהם קופר, דקאן מרכז ויונטל, מתוך בלוג באינטרנט The Debate Link, 17 באפריל 2007.
2. משנה, מסכת סנהדרין, פרק ד' משנה ה'.
3. ישעיהו, פרק נו', פסוק ה'.
4. אלי ויול, מתוך: קרול ריטנר, סגדרה מאירס, מצילי יהודים בזמן השואה (באנגלית: Rescuers of Jews during the Holocaust) (NY: NY Press, 1986). ציטוט מתוך אתר האינטרנט של יד ושם.
5. אתר האינטרנט של יד ושם, כל הזכויות שמורות © 2008 יד ושם - רשות הזיכרון לשואה והגבורה.
6. הנביא מוחמד (תפילת אלה ושלומי עליו): סחיה מוסלים, mib 78 ואבו דאוד, אאדאב 11.
7. רוברט סטלוף, <http://www.timesonline.co.uk>, כתבה מ- 24 בינואר 2007, ו- 3 בדצמבר 2006.
8. ש.ש.
9. ש.ש.
10. אתר האינטרנט של יד ושם, כל הזכויות שמורות © 2008 יד ושם - רשות הזיכרון לשואה והגבורה.
11. רוברט סטלוף, <http://www.timesonline.co.uk>, כתבה מ- 24 בינואר 2007, ו- 3 בדצמבר 2006.
12. אימרה המיוחסת לאדמונד בורק, אולם לא נמצאת בכתביו.
13. הנתון נכון ל-1 בינואר 2009.
14. גורמן גרשמן, צלם אמריקני שצילם את התמונות עבור תערוכה: "בסה: מילה של כבוד – מוסלמים אלבנים שהצילו יהודים בשואה". אתר האינטרנט של יד ושם, כל הזכויות שמורות © 2007 יד ושם - רשות הזיכרון לשואה והגבורה.
15. אתר האינטרנט של יד ושם, כל הזכויות שמורות © 2008 יד ושם - רשות הזיכרון לשואה והגבורה.
16. הנביא מוחמד (תפילת אלה ושלומי עליו) אבו דאוד, זכאת 1 ו- 38 נסאי זכאת 72.
17. מתוך העדות של גברא מנדיל לועדה לציון חסידי אומות העולם, אתר האינטרנט של יד ושם, כל הזכויות שמורות © 2008 יד ושם - רשות הזיכרון לשואה והגבורה.
18. סיפורו של עלי כפי שסופר על ידי בנו, אינוואר עלי שק'אר. אתר האינטרנט של יד ושם, כל הזכויות שמורות © 2008 יד ושם - רשות הזיכרון לשואה והגבורה.
19. ש.ש.
20. ש.ש.
21. ש.ש.
22. רוברט סטלוף, <http://www.timesonline.co.uk>, כתבה מ-24 בינואר 2007, ו- 3 בדצמבר 2006.
23. Tom Tugend, "Wiesenthal Centre honours one of Shoah's righteous Arabs," <http://www.jewishjournal.com>, כתבה מ- 12 באפריל 2007.
24. מתוך הספד לסלח א דין אולמן, <http://www.telegraph.co.uk>, 18 ביולי 2003.
25. ש.ש.
26. אתר האינטרנט של יד ושם, כל הזכויות שמורות © 2008 יד ושם - רשות הזיכרון לשואה והגבורה.
27. שלמה אלפאסה, "מחשבות על מותו של חסיד אומות עולם מוסלמי", <http://www.israelnationalnews.com> (אתר ערוץ 7).
28. ביוני 2003 (באנגלית). <http://www.alfassa.com>
29. אתר האינטרנט של יד ושם, כל הזכויות שמורות © 2008 יד ושם - רשות הזיכרון לשואה והגבורה.
30. ש.ש.
31. "Jewish leaders seek info on Bosanians who aided Jews in Holocaust", הארץ, 4 בדצמבר 2007. <http://www.haaretz.com>
32. מדברי זיינבה הרדגה בטקס נטיעת העץ, אתר האינטרנט של יד ושם, כל הזכויות שמורות © 2008 יד ושם - רשות הזיכרון לשואה והגבורה.
33. אתר האינטרנט של יד ושם, כל הזכויות שמורות © 2008 יד ושם - רשות הזיכרון לשואה והגבורה.
34. ש.ש.
35. רוברט סטלוף, <http://www.timesonline.co.uk>, כתבה מ-24 בינואר 2007, ו- 3 בדצמבר 2006.
36. אברהם פוקסמן, ניצול שואה וראש הליגה נגד השמצה ADL, בביקורת ספרים על ספרו של רוברט סטלוף שפורסם ב- 28 בנובמבר 2006, http://www.adl.org/ADL_Opinion/Holocaust/50061128-Satloff+Review+oped.htm.
37. Deborah Lipstadt, "The Role of Righteous Muslims", Washington Post, 10 December 2006. מובא בבלוג שלה: <http://lipstadt.blogspot.com/2006/12/review-of-robert-satloffs-among.html>
38. שלמה אלפאסה, "מחשבות על מותו של חסיד אומות עולם מוסלמי", <http://www.israelnationalnews.com> (אתר ערוץ 7).
39. ביוני 2003 (באנגלית). <http://www.alfassa.com>
39. המכון הערבי לחקר הוראת השואה, "Arab sets up Holocaust teaching center," <http://alkaritha.org>; David Rudge "Arab sets up Holocaust teaching center," Jerusalem Post, March 18, 2005.

הערות והצהרות של תומכי Faith Matters

”זהו ספר ראוי לציון, המביא סיפורים שאינם ידועים מספיק ולא מובנים דיים. סיפורים אלה מלמדים כי בקרב מוסלמים, אשר, כמו אחרים, הסבו את ראשם מלראות את ההתרחשויות בשואה, היו אנשים יוצאי דופן, גיבורים ובעלי עקרונות נעלים. הם הצילו יהודים, ופעלו לשם כך בשם אמונתם באסלאם ומנהגו הכבוד שלהם (הַקְסָה). ספר זה ראוי שיילמד במסגדים ובבתי כנסת, ושיפורסם בפעילויות בין-דתיות ברחבי העולם“

הברונית ג'וליה נויברגר

”זהו פרסום חשוב ואקטואלי ביותר. הוא מספר על מעשי גבורה והקרבה של מוסלמים רבים, בשם שכניהם היהודיים בתקופת אימי השואה. סיפורים אלה הם חלק חשוב בהיסטוריה של מלחמת העולם השנייה, וישמשו לחיזוק הקשר הקיים בין מוסלמים ויהודים. בתקופה בה המתיחות הדתית גואה בעולם, סיפורים אלה יכולים גם לעודד התלכדות חברתית רבה יותר ברחבי בריטניה ובשאר העולם; הם משמשים דוגמא ליכולת של שתי קבוצות שונות להתלכד לטובת האנושות באחת התקופות החשוכות בהיסטוריה המודרנית. הרבה נכתב באחרונה על הקהילה המוסלמית. יותר מדי דגש הושם על השוני בין הקהילות במקום על יכולתן לשתף פעולה. זהו דגש חשוב ביותר, והחוברת של Faith Matters עשתה זאת בדיוק.“

הלורד דולאקיה, וולתם ברוקס

מוסלמים חסידי אומות העולם שהוכרו על ידי מוסד "יד ושם", נכון ל- 1 בינואר 2009

Albania

1987: Veseli, Vesel & Fatima; son Refik

1991: Hoxha, Shaban & Siavet; son Hilmi: Orgocka, Paskal & Lefkothea

1992: Balla, Destan & Lima :Kadiu, Besim & Aishe: Budo, Shyqyri & Xhemile: Ciftia Agosti & Gysepin; Margerita,

Cesarina, Gjovona: Lekatari, Mihal : Mece, Suleiman & Zenepe: Muasil, Dulaj: Myrto, Abdulla & Tje: Nosi, Vasil & Kelkira; brother. Nos; sister Adelina: Hoxha, Nuro: Qoqja, Beqir: Ruli, Metin Aziz & Shpresa: Shkurti, Pietro & Magdalena: Toptani, Atif & Ganimet: Xhyheri, Qamil & Hanume:

1993: Borici, Shaqir & Qamile; daughter Bahrije: Kona, Vasil & Kristina: Myrto, Shyqyri: Sheko, Stavro & Nora:

Shpuza, Esheref:

1994: Hoti, Hasan, his sister Fife Gjylbegu; Cele & Vehbi:

1995: Kasapi, Zyrha; son Hamdi:

1996: Bicaku, Mufail; son Niazi:

1997: Pilku, Njazi & Liza:

1999: Kilica, Mikel: Zyma, Bessim & Higmat:

2000: Frasheri, Hysref & Ermine & son Mehmet: Kocerri, Kasem Jakup

2002: Sheqer Pashkaj Ali:

2004: Veseli, Hamid; brother Xhemal:

Bosnia

Mustafa & Zejneba (Susic) Izet & Bachriya Hardaga; Ahmed Sadik,

1984 ; Zekira Besirevic, 2000

Turkey

Selahattin Ülkümen, 1989

פרסום חוברת זו הוא של הארגון Faith Matters. המטרות המרכזיות של הארגון הם לספק:

- תוכניות חברתיות המבוססות על הנושא הבין-דתי, פתרון סכסוכים והתלכדות קהילתית. Faith Matters מפעילה תוכניות בתחומים אלה בבריטניה ובמזרח התיכון.
- פלטפורמות בהן קווי דמיון היסטוריים משמשים גורם מאחד בניסיון להביא קהילות דתיות להבנה הדדית האחת את נקודת המבט של השנייה.
- תוכניות חברתיות המשתמשות בטכנולוגיות חדישות המיושמות בקרב קהילות דתיות בבריטניה ובמזרח התיכון.

תוכניות מוסלמיות/יהודיות:

ב-2007, ארגון Faith Matters הפעיל תוכנית בשם Bridging Beliefs (גישור בין אמונות), במסגרתה הארגון הפגיש בין מוסלמי, ששרד את מחנות המוות של הסרבים בבוסניה שבין 1992-1995, לבין יהודי ניצול שואה. הארגון תכנן עבורם סיור משותף ברחבי בריטניה, שהתמקד בקמפוסים אוניברסיטאיים.

Faith Matters גם כן היה מעורב בשיחות דיאלוג בין אימאמים לרבנים ופועל לבנות פלטפורמות לקשר יהודי-מוסלמי בבריטניה ובמזרח התיכון

הדוגמאות לעיל הן רק מעט מתוכניות הדיאלוג החברתי-דתי שהארגון יוזם ומתאם.

בין תומכי Faith Matters נמנים:

הלורד נונית דולקיה (Navnit Dholakia)
הברונית ג'וליה נויברגר (Baroness Julia Neuberger)
הלורד ריימונד הילטון (The Rt. Hon. Lord Raymond Hylton)

פרטי התקשרות:

להתקשרות לגבי החוברת יש לפנות למנכ"ל ומייסד Faith Matters:

Fiyaz Mughal OBE FCMI,
(Founder and Director of Faith Matters),
E-mail: info@faith-matters.co.uk
Telephone: +44-207 554 8847

”גבורה עילאית מותירה בנו רושם מכיוון שהיא יוצאת דופן ובלתי צפויה. אך ראוי ללמוד עליה גם מכיוון שהיא בוצעה על ידי אנשים מן השורה, וברורה מאליה. חוברת זו משליכה אור על פן שכמעט ולא נלקח בחשבון בתוך הפשע העצום והבלתי נתפס שמהווה השואה. כפי שידוע לכל, רוב השואה התבצעה על רקע היסטורי של מאות שנים של זילות כלפי יהודים מצד השלטונות הנוצריים. רבים טוענים שזו הסיבה לקלות הרבה בה השתרשה באירופה האנטישמיות הגזענית החדשה הזדונית כל כך.

אך מה לגבי חיי היהודים במדינות מוסלמיות, בקרב מוסלמים? גם שם הייתה זילות ביהודים, אך בת בכד הייתה גם סובלנות רבה יותר ודו קיום, ומוסכם בדרך כלל שרוב הזמן, ברוב המקומות, רווחת היהודים הייתה רבה יותר תחת מוסלמים מאשר תחת נוצרים, לפחות עד המאה העשרים.

ואולם, רוב הרשעות האישיות בשואה לא נבעה מאמונות אידיאולוגיות ותיאולוגיות עמוקות, אלא ממעשים קטנים של זדון, חוסר אמפתיה, פחד, סדיזם, בורות, חיפוש עצמי, ופחדנות. בתוך כל אלה בולטים גיבורים מעטים (מדי), שעשו את הדבר הנכון, כמעט - על פי הגדרתם - כי לא ראו שום אלטרנטיבה אם הם רצו להיות שלמים עם עצמם. כמה מהם היו מוסלמים שחיו במדינות מוסלמיות.

לדאבונו, בתחילת המאה ה-21, רבים מדי הגיעו למסקנה שהאיבה בין יהודים ומוסלמים היא מחויבת המציאות, וחלקם אף התנתקו מהוראות האסלאם בדבר האחריות והמסירות לאחרים, אומץ לב מוסרי גבוה והדרישה של דת טהורה וקפדנית להתנהגות אצילית.

לכן, באופן מצער, תוכן חוברת זו עשוי להפגיע חלק מן הקוראים. אך אני מקווה שיסוד ההפתעה יביא גם להרהור בנושא. כיצד הגענו למצב שבו מאמיניו של מקור כוח גדול של הטוב המוסרי בעולם כמו האסלאם לא פעלו לפחות בצורה אצילית כמו מקביליהם הנוצרים כאשר הועמדו במבחן?

העובדה שהיו אלה שאכן פעלו כך מובאת ומוסברת כאן. העובדה שמדובר במתי מעט נכונה לארצות האסלאם כמו גם לכל שאר המקומות, אך זאת מכיוון שרוב האנשים הם אנשים רגילים והרגיל אינו מרשים. האנשים המתוארים כאן אף הם היו אנשים רגילים, רק שהם בחרו לפעול בצורה לא רגילה, ועל כך הוקרתנו, לא רק בשם האנשים שהצילו אלא בשם יכולתנו להמשיך להאמין בטבע האנושי, ועל כך שהם מאתגרים את קלות ההנחות שאנו מניחים לגבי קבוצה זו או אחרת, לחיוב או לשלילה.

כל אדם – אף אני ואתה – מוצא את עצמו מתמודד עם אתגרים מוסריים (תודה לאל, לרובנו אתגרים אלה נראים קטנים ובעלי משמעות מועטה בסך הכל). המוסלמים אצילי הנפש שאנו דנים בהם חוזרים אלינו ממרחק הזמן והמקום להזכירנו מה ביכולתנו לעשות ומה עלינו לעשות. הם מאתגרים את הדעות הקדומות שלנו ואת האפשרויות העומדות בפנינו.

קליב לוטון

השוואה הייתה אסון יחיד במינו שכמעט מחק את יהדות אירופה, אך ניתן למצוא קווי דמיון רבים בין השואה ומקרי רצח עם בימינו, כמו הפשעים המתועבים כנגד מוסלמים בבוסניה בין 1992-1995. ואולם, חרף כל זוועותיו, היו בשואה גם גיבורים, וחברת זו באה לספר בשבח אותם מוסלמים אצילי נפש שהצילו יהודים בזמן מלחמת העולם השנייה.

FAITH MATTERS

COPYRIGHT © 2010
FAITH MATTERS
www.faitH-matters.org